

Роля и значение на диверсификацията за подобряване на икономическите резултати на българските земеделски кооперации

Гл. ас. д-р БОРЯНА ПОПОВА
Аграрен университет – Пловдив
E-mail: bivanova@au-plovdiv.bg

Резюме: Земеделските кооперации са основна организационна форма в селското стопанство на България. Те стопанисват значителна част от земеделската земя на страната и имат висок относителен дял в производството на основните земеделски култури, но функционирането им е съпътствано от редица проблеми.

Съществуващите земеделски кооперации са създадени при новите икономически условия, според датата на регистрация, но от гледна точка на организационната им същност, до голяма степен са еднотипни, като възпроизвеждат кооперативните организации от периода преди 1990 г.

Липсата на разнообразие се проявява както по отношение на механизма на функционирането им, така и при избора на производствена структура, предмет на дейност и пазарна ориентация.

Целта на статията е да се набележат някои възможности за подобряване на икономическото състояние и механизма на функциониране на съвременните български земеделски кооперации чрез прилагането на диверсифициран подход при избора на производствена структура, предмет на дейност и пазарна ориентация.

Осъществяването на така поставената цел се реализира чрез анализ на емперична информация от 21 земеделски кооперации от област Пловдив. Статистическата обработка на данните и анализа на получените резултати дават основание да се твърди, че съвременните земеделски кооперации могат значително да подобрят икономическите си резултати чрез диверсифициране на дейността, съобразно спецификата на заобикалящата среда. Посочени са някои положителни примери и са изведени насоки и препоръки за практиката.

Ключови думи: земеделски кооперации, производствена структура, предмет на дейност, пазарна ориентация, диверсификация.

Увод

Кооперациите са традиционна за България форма на организиране на земеделското производство. Въпреки постепенното разнообразяване на видовете организационни форми в отрасъл „Селско стопанство“ след 1992 г., кооперациите запазват позицията си на ключов производител. Към настоящия момент, обаче, те срещат съществени трудности в своето функциониране и броят им непрекъснато намалява.

Съществуващите земеделски кооперации са създадени при новите икономически условия, според датата на регистрация, но от гледна точка на организационната им същност, до голяма степен са еднотипни и възпроизвеждат някои от слабостите на кооперативните организации от периода преди 1990 г. Липсата на разнообразие се проявява както по отношение на механизма на функционирането им, така и при избора на производствена структура, предмет на дейност и пазарна ориентация.

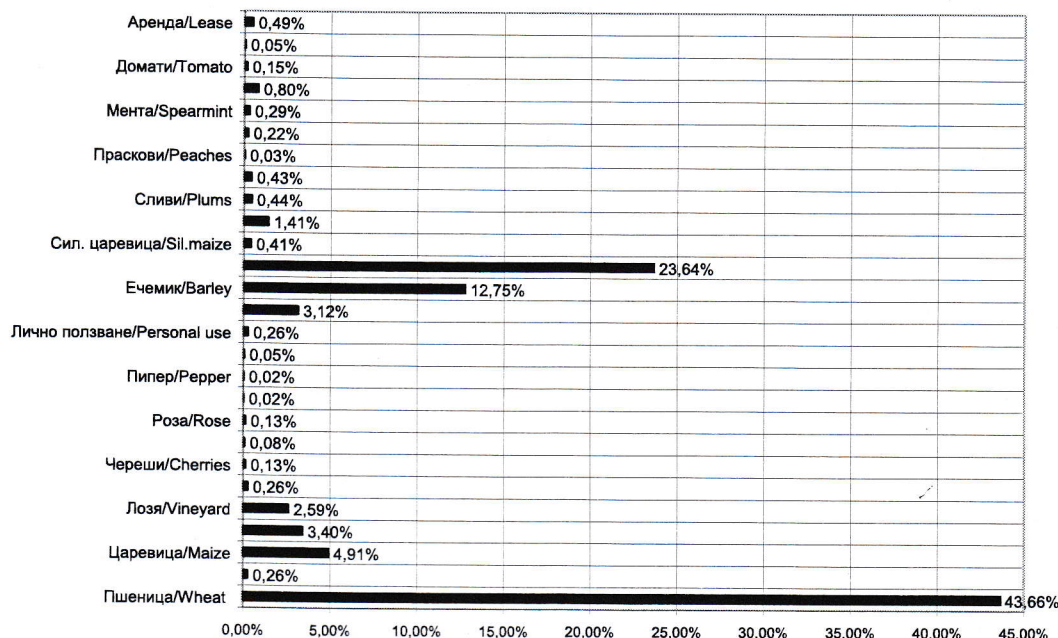
Целта на статията е да се набележат някои възможности за подобряване на икономическото състояние и механизма на функциониране на съвременните български земеделски кооперации чрез прилагането на диверсифициран подход при избора на производствена структура, предмет на дейност и пазарна ориентация.

Осъществяването на така поставената цел се реализира чрез анализ на емперична информация от 21 земеделски кооперации от област Пловдив. Обектите на изследването са определени чрез случаен избор, на базата на списък на земеделските кооперации в област Пловдив, взет от „Български кооперативен указател“ на издателска къща „Домино Прес“. Необходимата информация е събрана чрез интервюта с председателите, както и обработката на първична и вторична счетоводна информация, като обхваща периода 2005–2007 г. (Попова, 2007). Получените данни позволяват да се направят някои интересни констатации, относно ролята и значението на диверсификацията за финансово-икономическото стабилизиране на кооперациите.

Анализ на производствената структура на съвременните български земеделски кооперации

Пловдивска област е известна в България като зеленчуковата градина на страната. Изследването на производствената структура на земеделските кооперации в областта, обаче, не отразява това схващане. Съгласно получените данни за разпределението на площта по култури, средно 64,99% от нея е засята със зърнени култури, 23,64% заемат маслодайните, 4,17% се падат на трайните насаждения, 1,82% от площите са с фуражни култури, 0,44% са с медицински и ароматни култури и само 0,27% със зеленчукови (фиг. 1).

Фиг. 1
Fig. 1



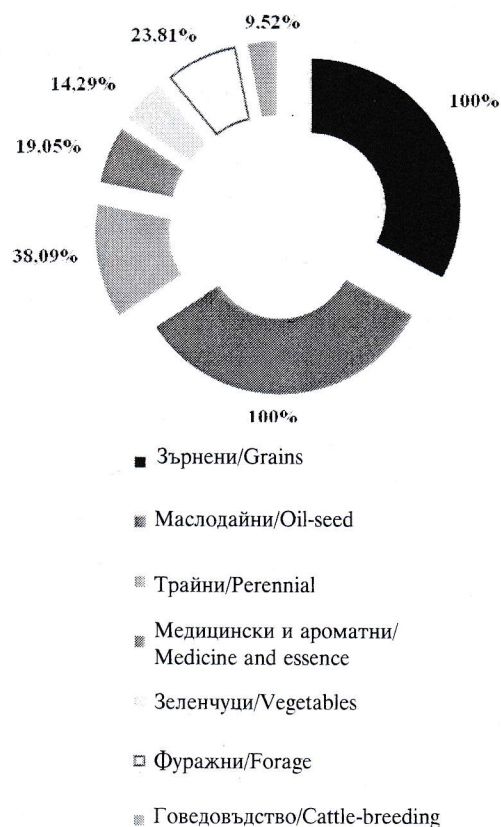
Относителен дял на различните култури от площта на земята в кооперациите
Share of Different Crops on the Area of Cooperative Land

Анализът на отглежданите култури по кооперации (фиг. 2) показва, че зърнените и маслодайните култури намират място в производствената структура на всички изследвани обекти. Трайни насаждения се отглеждат в 38,09% от кооперациите, като относителният им дял от площта на земята варира силно в отделните кооперации – от 0,5% до около 30%. Медицинските и ароматните култури се отглеждат в 19,05% от кооперативите, а зеленчуци в 14,29% от тях. Фуражните култури намират място в производствената структура на 23,81% от изследваните обекти, а 9,52% от кооперациите развиват животновъдство (говедовъдство).

Данните дават основание отглежданите групи култури да бъдат разделени на традиционно присъстващи в производствената структура на кооперациите, обхващащи зърнените и маслодайните култури, и нетрадиционни за отделните кооперации, които включват всички останали култури. Направените обобщения показват, че средно 88,63% от земеделската площ в кооперациите е заета с т. нар. обичайно присъстващи култури, 6,7% е дялът на специфичните, 3,13% е неизползваната земя, а останалото се разпределя между земя за лично ползване, предоставена под аренда земя и земя, използвана като ливади и пасища.

Статистическият анализ на връзката между относителния дял на традиционно присъстващите в производствената структура култури и печалбата на кооперацията, показва слаба корелационна зависимост, като стойността на корелационния коефициент R е 0,257. Коефициентът на детерминация $R^2 = 0,066$ показва, че 6,6% от вариацията в печал-

Фиг. 2
Fig. 2



Относителен дял на кооперациите, отглеждащи основните групи култури и развиващи животновъдство
Share of Cooperatives Growing Main Crop Groups and Breeding Livestock

бата на кооперациите може да бъде обяснена с различния относителен дял на традиционните култури, като връзката между двете променливи се характеризира с квадратичен модел. Съгласно получените резултати, регресионното уравнение има следния вид:

$$NR = -11,577 + 0,679 \cdot X_1 - 0,006 \cdot X_1^2,$$

където NR е печалбата на кооперацията, лв./да;

X_1 – относителният дял на традиционно присъстващите в производствената структура култури, % от площта на земята.

Анализът на регресионните коефициенти показва, че увеличаването с 1% на относителния дял на обичайните култури, отглеждани в кооперациите, повишава печалбата средно с 0,68 лв./да, но темпът на изменение е намаляващ, което е демонстрирано от отрицателната стойност на b_2 (-0,006). Съгласно получения модел, кооперациите започват да реализират печалба при участие на тези култури в производствената им структура с минимум 20,92% от площта, а икономически оправдания максимален относителен дял за отделните култури е 92,25% от площта, след което печалбата на кооперациите отново попада в зоната на отрицателния резултат. Кооперациите реализират максимална печалба в размер на 7,63 лв./да, при относителен дял на разглежданите култури 56,58% от площта на земята. Трябва да се има предвид, че гаранционната вероятност на представения модел е 42,1%, което обуславя широките граници на доверителния интервал за получените средни величини.

Значителна е зависимостта между относителния дял на нетрадиционните за кооперациите култури от площта на земята и печалбата на организацията от един декар. Съгласно получените данни, стойността на R е 0,632, а 40% от вариациите в печалбата на кооперациите се свързват с действието на независимата променлива „относителен дял на нетрадиционните култури“. Моделът на връзката между двете величини е кубичен и статистически значим при гаранционна вероятност 95%, като регресионното уравнение има следния вид:

$$NR = 2,729 - 2,436 \cdot X_2 + 0,334 \cdot X_2^2 - 0,008 \cdot X_2^3,$$

където NR е печалбата на кооперацията, лв./да;

X_2 – относителният дял на нетрадиционните култури в производствената структура, % от площта на земята.

Анализът на зависимостта показва, че отглеждането на нетрадиционни култури в кооперациите в рамките на около 4% от площта, влияе отрицателно на финансовите резултати от дейността на кооперациите, като средната загуба е 2,21 лв./да. С нарастването на относителния дял на площта, резултатите се подобряват, като кооперацията реализира

максимална печалба от средно 26,11 лв./да при относителен дял на културите 23,5% от площта ѝ. След този оптимум, увеличаването на относителния дял на нетрадиционните култури, води до бързото намаляване във финансовия резултат от дейността, като нарастването на относителния дял над 32,77% от площта поставя кооперациите отново в зоната на загубите.

Икономическото обяснение на наблюдаваните връзки се състои в по-голямата трудоемкост на тези култури, което обуславя значителните разходи за заплащане, управление и контрол на необходимите трудови ресурси; по-бързата разваляемост на продуктите, което увеличава риска от дейността, в т. ч. и от проявата на опортюнистично поведение на контрагентите при реализацията на продукцията; необходимостта от специализирана техника, което води до нарастване на постоянните разходи за производството и др.

Съпоставянето на получения оптимум (23,5%) с поддържания в кооперациите среден относителен дял на нетрадиционните култури (6,7%) показва, че съществува значителен потенциал за подобряване функционирането на земеделските кооперации, чрез изменение в производствената им структура. Това изменение трябва да бъде насочено към ограничаване на дела на зърнените и маслодайните култури и увеличаване на определените като нетрадиционни култури.

Нетрадиционните култури, които се отглеждат в кооперациите, обхванати от изследването, включват повече от 15 различни варианта. Голямото им разнообразие не позволява диференцираната статистическа обработка и извеждането на препоръки за отглеждане на конкретни култури, още повече, че оптималния избор е в пряка връзка с характеристиките на заобикалящата среда и склонността на ръководството на кооперацията да поема разумен риск, които са индивидуални за всеки отделен случай.

Така например, поради спецификата на заобикалящата среда (функционирането на месопреработвателно предприятие и животновъден комплекс), люцерната е култура, стабилизираща дейността на две от изследваните кооперации (ЗК „Г. М. Димитров“ и ЗК „Радиново“ – с. Радиново). Независимо от високите трудови разходи, които се правят в периода на прибиране на културата, обусловени от недостига на свободна работна ръка, пазарът е сигурен, а изкупните цени – икономически изгодни.

Различен е изборът и приложеният подход в друг случай: основната причина за високите печалби на кооперацията е успешното функциониране на овощен разсадник, разположен върху площ от 200 да (ЗК „Родопи“ – с. Куклен). Кооперацията е утвърдена като производител на качествен овощен посадъчен материал, а предпочитаната схема на работа е производството на фиданки от вид и на брой,

предварително определени от клиентите. Дългогодишното сътрудничество с някои от тях, позволява поддържането на неформални отношения и договори, а в други случаи се практикува предварителното сключване на писмен договор.

Трети подход, осигуряващ стабилни финансови приходи за своята кооперация, е приложен при производството на грозде и неговата изгодна и предварително договорена реализация с винопроизводители от региона (ЗК „Тополовски проход“ – гр. Тополово).

Въз основа на представената информация може да се обобщи, че в производствената структура на кооперациите съществуват резерви за подобряване на тяхното функциониране. *Оптимизиране на резултатите на кооперациите може да бъде постигнато по линията на диверсифициране на производствената структура, чрез ограничаване на дела на отглежданите зърнени и маслодайни култури и увеличаване на дела на трайните насаждения, зеленчуците, медицинските и ароматните култури и др.* Изборът на конкретна култура, или набор от култури, трябва да се основава на детайлен и икономически обоснован анализ на средата, в която функционира кооперацията, а с оглед на минимизирането на риска трябва да се разработят механизми за предварително количествено и стойностно осигуряване на реализацията на продукцията.

Възможности за промяна предмета на дейност на земеделските кооперации

За разлика от България, в която най-разпространената кооперативна организационна форма е земеделската производствена кооперация, в световното земеделско кооперативно движение най-голям относителен дял намират търговските, снабдителните и обслужващите кооперации. Стабилното функциониране на тези организационни форми дава основание да се търсят възможности за приложение на техния опит в рамките на българската институционална среда, с оглед постигането на устойчивост на кооперациите в селското стопанство.

Направеното проучване показва, че от трите посочени по-горе алтернативи на кооперативни организационни форми, по отношение на предмета на дейност, *единствено извършването на услуги, намира практическо приложение в рамките на функционирането на съвременните български земеделски производствени кооперации.*

Въпреки че предлагането на услуги е икономически рентабилна дейност за кооперациите (по данни от анкетното проучване размера на печалбата от дейността е средно 10%), тя не намира широко приложение. Основната причина за това е морално и физически остарялата техника в кооперациите, която принуждава самите земеделски кооперации да ползват външни услуги. По данни от изследването, 57,14% от кооперативите ползват услуги при жътва

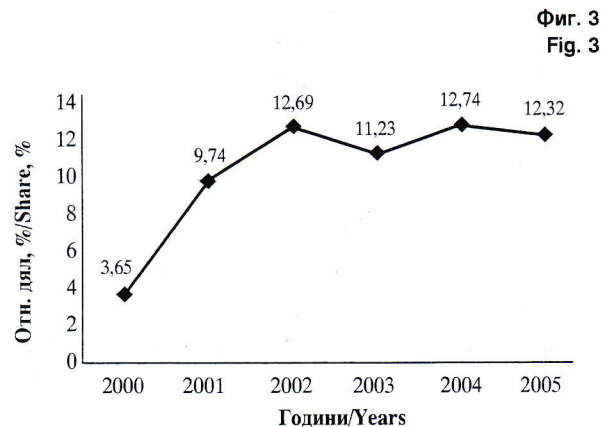
и торене, за превози и растително-защитни мероприятия, 14,29% ползват само самолетни услуги, а 28,57% не прибегват до външни услуги.

В съответствие с икономическата логика, положителният икономически ефект от извършването на услуги трябва да стимулира кооперативното развитие в тази посока, като се закупува нова и високопроизводителна техника, която да бъде използвана, както за нуждите на кооперацията, така и за осъществяването на услуги. На практика, обаче, само 36,36% от анкетираните кооперации осигуряват по-съществен дял от приходите си чрез услуги, а осигурените с достатъчно собствена техника кооперативи са под 43%.

Направеното анкетно проучване показва, че 57,14% от кооперациите извършват услуги, които включват основно механизирани и агрохимически услуги. 36,36% от тези кооперации отчитат, че извършват услуги само по изключение, като последните формират под 2% от приходите им. Останалите 63,64% от кооперациите, извършващи услуги, осигуряват средно 10,01% от приходите си от тази дейност. Изследванията показват, че сключването на формален договор за извършването на услуги е по-скоро изключение, като се прилага основно при по-едри клиенти или юридически лица.

Изследването на динамиката на приходите от услуги в земеделските кооперации показва тенденция на повишение на относителния им дял в общите приходи на кооперацията (фиг. 3).

Въпреки че според получените данни, делът на кооперациите, които осигуряват над 2% от приходите си чрез услуги е около 1/3, като средно осигурените приходи са в рамките на около 10% от общите приходи, статистическият анализ показва наличието на умерена корелационна зависимост между приходите от услуги и печалбата на кооперациите, а полученният оптимум за земеделските производствени кооперации на България е в осигуряването чрез услуги на около 12% от общите приходи.



Относителен дял на приходите от услуги в общите приходи на земеделските кооперации
Share of Incomes from Services in Total Cooperative's Income

Установена е и статистически значима права линейна връзка между броя на притежаваните трактори в кооперациите и размера на реализираната печалба, а информацията за използваните от кооперациите услуги показва, че те не се нуждаят от допълнителни трактори за задоволяване на собствените си нужди. Това дава основание, констатираната умерена корелационна зависимост, да се тълкува като възможност за повишаване на печалбата чрез увеличаване броя на тракторите, които могат да бъдат адекватно натоварени чрез извършването на услуги.

Посочените данни позволяват да се твърди, че съществуват възможности за подобряване на финансово-икономическите резултати от дейността, а от там и за стабилизиране на организационната форма, чрез увеличаване обема на извършваните услуги.

Хипотетично може да се приеме, че кооперациите ще реализират положителен финансов резултат и при развитието на снабдителна и търговска дейност, но в рамките на проведеното изследване не са намерени емпирични доказателства за това. Обяснение на тази липса се търси в някои характеристики на неформалната институционална среда, такива като липсата на доверие между индивидуалните селскостопански производители, а също и между тях и кооперацията, както и в липсата на традиции и опит за коопериране в областта на снабдяването и пласмента.

Въпреки липсата на доверие, осъществяването на снабдителна и търговска дейност от страна на кооперациите, може да доведе до положителен икономически ефект както за кооперацията, така и за нейните клиенти (членове и нечленове), което бързо ще преодолее съществуващите ограничения. Иниципирането на тази дейност, обаче, трябва да дойде от страна на ръководството на кооперациите, след изготвяне на съответните икономически разчети за минимално приемливите обеми на дейността и разработване на адекватни механизми за ограничаване на риска от дейността, регламентиращи финансовите и количествените параметри на сделките.

Обобщаването на представената информация позволява да се твърди, че *земеделските кооперации могат да подобрят своето функциониране чрез диверсифициране на дейността, което ще ги доближи по същност до успешно съществуващите преди 1944 г. всестранни кооперации.* Препоръчително е кооперациите да увеличат обема на извършваните услуги, с което ще оптимизират финансово-икономическите си резултати, а допълнителен положителен ефект може да бъде постигнат чрез развитието на снабдителна и търговско-пласментна дейност. *Като се има предвид световната кооперативна практика, може да се очаква, че активизирането на обслужващата, снабдителната*

и търговско-пласментната дейност в определени случаи, ще се окаже достатъчно атрактивно от икономическа и социална гледна точка и ще измести основния предмет на дейността на част от кооперациите от производствено към някое от посочените по-горе направления.

Възможности за разнообразяване на пазарната ориентация на кооперациите

Диверсифицирането на кооперативната дейност, освен по отношение на предмета, може да се осъществи и по отношение на пазарната ориентация на земеделските кооперации, като разнообразяването на предмета на дейност и производствената структура разширява значително пазарните възможности пред кооперациите.

Една потенциална възможност за успешно реализиране на кооперативната организационна форма и особено за кооперации с диверсифициран предмет на дейност, *е обслужването на малките локални и регионални пазари.*

Значителна част от селскостопанския сектор е продоволствено ориентиран и се снабдява от пазарите по местоживееене. Фермерските стопанства са малки и няма реални перспективи да се променят към значително нарастване. Тези индивидуални земеделски стопанства, обаче, са важни като основа за осигуряване на заетост и средства за съществуване в селските райони. Крупните инвеститори често не разглеждат съществуващите регионални пазари като печеливши и съответно не проявяват голям интерес към тях. Това създава възможност за развитие на стабилна кооперативна дейност, насочена преди всичко към снабдяване и обслужване на земеделските стопани в тези региони. Възползването от тази пазарна ниша от страна на съществуващите земеделски кооперации, може да се реализира при значително разнообразяване на осъществяваните от тях дейности и дори постепенно лимитиране на производствената за сметка на развитието на обслужващата и снабдителната дейности.

Промените в пазарната ориентация на съществуващите кооперативи могат да бъдат насочени в посока на изграждането на т.нар. *уравновесяваща сила.* Стратегията на успеха се състои в хоризонталното интегриране с индивидуални земеделски производители и/или с производствени кооперативи, с цел контролирането на голям дял от произвежданата и предлаганата на пазара продукция и постигането на преговаряща сила при реализацията ѝ, което резултира в постигането на по-високи цени и съответно по-добри крайни стопански резултати от дейността. Степента на това интегриране може да води до увеличаване на преговарящата сила, когато обединяването е ограничено до съвместна реализация на продукцията, или до реализиране на икономии от мащаба, в допълнение към облагите от преговарящата сила, когато се съвместява не само реализацията, а и производството. Конкретно приложение тук мо-

же да намери активното членство на земеделските производствени кооперации в различни сдружения на производители.

При икономическо обосновано обединяване на производството и реализиране на икономии от мащаба, кооперативната или над кооперативната организация, може да продължи развитието си по посока на вертикалния растеж. В този момент може да се възползва от ниските цени на труда и земята в България, които осигуряват сравнителни предимства при евентуалното излизане на европейския или световния пазар. Главното предизвикателство пред кооперативната организация, избрала тази пазарна ориентация, се състои в постигането на качествени стандарти, поставени от ЕС, което е свързано със значителен разход на средства, а съответно и с нужда от допълнителен капиталов ресурс.

Положителен ефект от нетрадиционна пазарна ориентация може да бъде постигнат от кооперациите, които се ориентират към производството на специфични продукти. Стратегията за успех, произтича не от търсенето на големи обеми, а от реализацията на продукция с висока добавена стойност. Пример за това е производството на характерни регионални продукти, биологични продукти и др. Необходимо е обаче, произвежданият продукт да има уникални характеристики, които трудно могат да бъдат копирани от други производители. Перспективно и практически реализируемо е производственото ориентирание към биологични продукти, като първите опити в това отношение вече се правят, но все още няма достатъчно данни, позволяващи да се оцени успеха на начинанието.

Макар и по-трудно, промените в пазарната ориентация на земеделските кооперации могат да обхванат ориентиранието към инвестиции в агроиндустрията. Печеливша стратегия за кооперациите е да развиват и засилват своите позиции в преработващите индустрии, които те снабдяват, чрез закупуване на дялове и постепенно печелене на контрол. *Положителният ефект от реализирането на една такава стратегия се изразява, от една страна в получаването на създадената на следващите нива от маркетинговата верига добавена стойност, а от друга в гарантирането на сигурни пазари за произвежданата продукция.*

Разгледаните алтернативи за нестандартна пазарна ориентация, представят пред земеделските кооперации възможности за навлизане в свободни пазарни ниши, които ще осигурят стабилно функциониране на организационната форма, както и за стартиране на дейности, които ще донесат допълнителни приходи в организацията. Предимството на тези алтернативи се състои в това, че повечето от тях не изискват съществени промени в организационно-стопанската структура на кооперациите, а могат значително да стабилизират функционирането ѝ.

Статията е постъпила в редакцията на 21.09.2008 г.

Заклучение

Въз основа на направения преглед се стига до извода, *че диверсифицирането може да изиграе съществена роля за оцеляването на българските земеделски кооперации.* Те притежават значителни вътрешно-организационни възможности за подобряване на своето функциониране, които засягат производствената структура, предмета на дейност, пазарната ориентация и типологията на правата на собственост и контрол.

Анализът на данните от емпиричното проучване на земеделските кооперации показва, че в тях се прилага еднотипен подход по отношение на разглежданите направления. По тази причина основната линия на развитие на кооперациите трябва да бъде насочена към диверсифициране на кооперативната практика и оптималното ѝ приспособяване към конкретните условия на заобикалящата среда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Попова, Б. (2007). Влияние на промените в институционалната среда върху развитието и функционирането на земеделските кооперации в България, Тема 05-05, НИЦ на Аграрен университет – Пловдив.
2. Български кооперативен указател, 2000, ИК „Домино прес“, Пловдив, с. 304.

Role and Significance of Diversification in Improving the Economic Results of Bulgarian Agricultural Cooperatives

B. POPOVA

Agricultural University – Plovdiv

(Summary)

Agricultural cooperatives are the main organizational form in Bulgarian agriculture. They tenant significant part of the country's agricultural land and have a high share in the production of main agricultural crops. However, their operations are accompanied with a dozen of problems. The cooperatives existing nowadays are established with the occurrence of the new economic conditions according to the registration dating. However, in terms of their organizational nature, they resemble the same cooperative structures existing before 1990. Their functioning mechanism, choice of production structure, object of activity and market orientation experience a lack of variation.

The purpose of this article is to estimate the possibilities to better off the economic state of the contemporary Bulgarian agricultural cooperatives through application of diversified approaches in terms of the choice of production structure, object of activity and market orientation. This purposed is pursued through an analysis of empirical data collected from 21 agricultural cooperatives in the Plovdiv region. The statistical processed data and the analysis of the obtained results give reason to claim that the existing nowadays agricultural cooperatives can considerably improve their economic results through diversification of activity in the compliance with the environmental specificity. Some positive approaches applied in practice are indicated as well as some directions and recommendations for practice are outlined.

Key words: agricultural cooperatives, production structure, object of activity, market orientation, diversification.